

Humanistica cartusiana.
Levinus Ammonius als vertaler van
Chrysostomus' sermoen
« De Providentia Dei et Fato »

door

Albert E. PILL

(Brugge)

Nijhoff-Kronenberg beschrijft onder nr. 4207 het enig, voorlopig, bekende exemplaar van een drukwerkje: Joh. CHRYSOSTOMUS, *De Providentia Dei, & Fato*¹. Het is het tweede sermoen uit een reeks van zes, door de kartuizermonnik Levinus Ammonius in het Latijn vertaald². De Antwerpse drukker Hillen verzorgde in 1527 de uitgave van deze *tantillus quaternio*, zoals de monnik de 8 bl. omschrijft. Als lettertype gebruikte hij de « Froben Pica Italic »³ en plaatste hierdoor dit boekje onder het humanistisch erfgoed⁴.

¹ NIJHOFF-KRONENBERG, *Nederlandsche bibliographie van 1500 tot 1540*, Den Haag, dl III, blz. 15. Vgl. *Id.*, *Inleiding tot dl III*, 1942, blz. 42, nr 0293.

² CHR. BAUR, *S. Jean Chrysostome et ses œuvres dans l'histoire littéraire*, Leuven, 1907, blz. 91 : nr 7 1526 gr. *Conciunculae perquam elegantes sex de fato et providentia*. Over dit werkje en over de controverse rond de authenticiteit, zie M. GEBBARD, *Clavis Patrum graecorum*. Turnhout, 1974, Vol. II, blz. 507, nr 4367. Uitg: PG, L, kol. 749-774.

³ H. D. L. VERVLIEET, *Sixteenth-Century Printing Types of the Low Countries*, Amsterdam, 1968, fig. 225 IT 5.

⁴ *Id.*, blz. 70. Volgens deze deskundige kan men uit de verspreiding van dit lettertype in West- en Noord-Europa de ontwikkeling van het humanistische gedachtegoed aflezen.

Dit exemplaar maakt deel uit van een verzamelband in de Oxford Bodleian Library onder signatuur *Vet. D. I. f 4° (3)*, waarin nog drie drukken van Hillen, verzorgd door Erasmus, gebonden zijn ⁵. De universiteitsbibliotheek te Leuven was vóór 1914 in het bezit van dit werkje.

Een eerste maal werd deze druk accuraat beschreven door A. De Backer en F. Vanderhaeghen ⁶. Vanaf 1531 geraakte hij in de vergetelheid: de bibliografen uit de xvii^e en xviii^e eeuw bleven onwetend over deze vertaling van de kartuizer en ook aan de studie betreffende de literaire traditie van Chrysostomus door Chr. Baur, ging zij ongemerkt voorbij ⁷.

⁵ Het betreft: NK 562 = Joh. CHRYSOSTOMUS. *De orando Deum* (1525); NK 2663 = *Nux cum comm. Erasmi*; NK 4226 = ERASMUS, *Precatio dominica* (1524). De bundel werd aangeboden bij Blackwell, Cat. 536/99 en in Bodl. Libr. opgenomen in 1948. Over Erasmus en Hillen, zie L.-Th. LINGER in *Erasmus en België*, blz. 4.

⁶ [A. DE BACKER - F. VANDERHAEGHEN], *Michel et Jean Hillenius ou van Hoochstraeten, imprimeurs à Anvers (1511-1546). Énumération de leurs productions typographiques.* in *Bulletin du bibliophile belge*, t. XX (2e série t. XI), 1864, blz. 361-362.

⁷ In tegenstelling met de bewering van Dr. P. BOY, *Levinus Ammonius en Erasmus*, in *Postillen over kerk en maatschappij*, Nijmegen, 1964, blz. 329, treft men bij Th. PETREIUS, *Bibliotheca cartusiana sive illustrium sacri cartusiensis ordinis scriptorum catalogus*, Keulen 1609, blz. 232 totale onwetendheid aan. Het was deze monnik van Keulen zelfs onduidelijk wanneer Ammonius leefde en stierf. Petrus DE WAL, die in 1632 materiaal verzamelde voor de geschiedenis van de ordeprovincie, kent meer *realia*, maar het is meestal van horen zeggen. Cfr BRUSSEL, *Kon. bibl.*, hs 7044-46 (cat. 3859), P. DE WAL, *Collectaneum rerum gestorum et eventuum Cartusiae Bruzcellensis*, dl II, o.a. blz. 46, 55 (verder aangehaald: DE WAL, II, f., jaartal). Over deze historiograaf: A. E. PIL, *Een geschiedenis van het kartuizerconvent te Scheut en binnen Brussel* (onuitgegeven Verhandeling Kon. VI. Ac., Brussel, 1954), dl. I: *De Geschiedschrijving bij de Kartuziers te Scheut*, blz. 12-76. SWEERTSIUS, *Athenae Belgicae*, blz. 504, MOROTIUS, *Theatrum chronologicum S. Cartusiensis ordinis*, Turijn, 1681, blz. 123, J. B. FOPPENS, *Bibl. Belgica*, I, 790, PAQUOT, *Mémoires...*, dl 15, blz. 16-17 vermelden allemaal dezelfde onuitgegeven werkjes en een druk uit 1542 bij Rescius te Leuven.

La correspondance d'Erasmus, t. VIII, blz. 423, nota 13 misleidt de lezer door erop te wijzen dat Ecolampadius de vertaling voor zijn *Psephmata Chrysostomi* gebruikt heeft. Die zijn twee jaar vroeger uitgegeven te Basel, Cratander, in dl VI van de verzamelde werken,

De Griekse tekst, die aan de grond van de vertaling ligt, is de editie, door Erasmus bij Froben te Basel in 1526 verzorgd ⁸. De uitgave van het sermoen wordt voorafgegaan door een brief van Levinus Ammonius aan Franciscus Massemius (de Masmines) gedateerd 24 Januari 1527 (bl. 2-3). De inhoud van dit begeleidend schrijven geeft enige duidelijkheid over de omstandigheden van de vertaling. Briefwisseling met Erasmus ⁹, Du Moulin Jean ¹⁰, en Johannes Ammonius Burgundionis ¹¹ verwijzen verder naar deze publicatie. Samen met gegevens over de kartuizerwereld uit de jaren 1520-1550 kunnen wij ons voorstellen waarom de werkzaamheid van de monnik op patristisch en filologisch gebied zich tot dit ene werkstuk beperkte.

§ 1 Een humanist in het Nederlands kartuizermilieu

De briefwisseling, die gevoerd werd tussen de kartuizer Levinus Ammonius en Erasmus, is goeddeels de oorzaak dat die monnik nooit volledig uit de belangstelling verdwenen is ¹². Hij behoorde tot de generatie Gentse humanisten, waar-

blz. 212-213 (= 1525). De Franse vertaler heeft de Engelse voetnota van ALLEN, *EE.*, VIII, blz. 328 verkeerd begrepen.

⁸ Chr. BAUR, cfr n. 2.

⁹ ALLEN, *EE.*, VIII, blz. 327-330, nr 2258 (17 januari 1530).

¹⁰ BESANÇON, hs 599 (= L.A., *ep.*), blz. 164-169 (12 februari 1528). Uitg. A. PIL, *Vijf brieven van Levinus Ammonius, kartuizer, aan Johannes de Molendino, kannunik te Doornik (1522-1529)*, in *Horae Tornacenses*, Doornik, 1971, blz. 170-174.

¹¹ L. A., *ep.*, blz. 261-265. Uitg. zie verder blz. 302-306.

¹² Over Levinus Ammonius cfr J. DE GRAUWE, *Prosopographia Cartusiana belgica*, Gent, 1976, blz. 238, nr 2023. Over de briefwisseling: DE WAL, II, 46 (1536) noteert bij de dood van Erasmus: « Dicitur etiam ad D. Levinum Ammonium quam plurimas familiares epistolas dedisse et ab eodem vicissim recepisse ». Id., II, 55 (1540): « Collegerat D. Lev. Amm. ... epistolas familiares, quae in domo Gandensi reservatae fuerunt et postea concessae Patribus Societatis ex qua unus hic retulit se eas legisse in domo Antverpiana ». Het gaat over Pater Petrus Schaven S.J., die de briefverzameling in het Jezüetencollege te Antwerpen inzag, cfr Id., II, 83^v (1556). Deze aantekeningen van De Wal dateren uit 1630. F. V. GOETHALS, *Lectures relatives à l'histoire des sciences, des arts, des lettres...*, dl. I, blz. 95-97 verwerkt de gegevens van de Wal op een subjectieve wijze, zonder

van Erasmus een korte opsomming geeft in zijn opdracht van *Chrysostomi Opuscula* aan Carolus Utenhove (1529)¹³. Juist als monnik waardeerde Erasmus Levinus: hij vergooide zijn tijd niet aan beuzelarijen¹⁴, maar deed door ernstig werk de stilte rond hem spreken en stelde zijn wijsheid in dienst van het volk¹⁵. Daarom noemde hij hem: «... Ammonius: quo viro non arbitrator alium vivere sanctoribus moribus aut ingenii sanioris¹⁶».

De bedrijvigheid van Levinus Ammonius is duidelijk in twee perioden te onderscheiden. Tot 1533 kan men zijn spoor volgen als een entoesiast beoefenaar van de klassieke letteren en de Erasmiaanse *vera pietas*. Zeven en twintig jaar bracht hij door in de kartuis St.-Maartensbos bij Geraardsbergen¹⁷.

bronvermelding. In 1708 vermelden MARTÈNE-DURAND, *Voyage littéraire...*, Parijs, 1717, I, blz. 165 « les lettres de Laevinus Ammonius, chartreux, ami d'Érasme » als merkwaardigheid in de bibliotheek van de St.-Vincentiusabdij te Besançon. Zij waren in het midden van de xvde eeuw in het boekenbezit van J. B. Boisot opgenomen. Als commendataire abt van St. Vincent legateert hij zijn bibliotheek aan de Benedictijnen op voorwaarde dat zij voor het publiek toegankelijk zou zijn: Dom Prosper L'ÉVESQUE, *Mémoires pour servir à l'histoire du Cardinal de Granville*, 1753, t. I: Avertissement. Cfr BESANÇON, Hs 599, blz. I; BRUSSEL, ARA, *Handschriftenverzameling*, nr 117 en nr 178 A. Dom Berlière maakte A. Roersch attent op dit *epistolarium*. Na inzage bewerkte die zijn nota's in *Correspondance inédite du chartreux gantois Laevinus Ammonius in Bulletin de la Soc. d'histoire et d'arch. de Gand*, IX, 1901. P. S. ALLEN kreeg hierdoor kennis van de verzameling en gebruikte haar ten gronde voor zijn uitgave van Erasmus' brieven. O.a. met behulp van deze gedrukte bronnen beschreef Dr. P. N. M. BOT de werkelijke verhouding tussen beide humanisten: *Levinus Ammonius en Erasmus*, in *Postillen over Kerk en Maatschappij*, blz. 326-343.

¹³ ALLEN, *EE.*, VIII, ep. 2093, (1 februari 1529) rr. 70-84; ep. 2197, (15 juli 1529) rr. 57-67.

¹⁴ *Ibidem*, IV, ep. 1239 (14 oktober 1521): brief aan de Brusselse kartuizer Gabriel Ofhuys, die zijn versjes ter keuring aan Erasmus stuurde en aangemaand werd zich met ernstiger zaken bezig te houden.

¹⁵ *Ibidem*, X, ep. 2771 (28 februari 1533) Opdrachtbrief aan de Leuvense kartuizer Jan van Heemstede bij *Haymo in Psalmos*. Gans dit schrijven is één lofrede op het monnikendom. Over de *vera pietas* bij Erasmus, zie BOT, *op. cit.*, blz. 329-330.

¹⁶ *Ibidem*, VIII, ep. 2288, (23 maart 1530) rr. 22-24: aan Carolus Utenhove.

¹⁷ *Ibidem*, X, ep. 2817 (9 juni 1533), rr. 146-7.

Vanaf 1518 kan men uit de briefwisseling zijn letteroefeningen mee beleven. De *graecanica* maakt hij zich door zelfstudie eigen¹⁸. Hierin wordt hij gesteund door zijn prior Michaël Dieryckx¹⁹. Die is zelf een geleerde en stimuleert de leergierigen. Een huisvriend van de kartuis, de vroegere grootbaljuw van Gent, Franciscus de Masmines (bij L. A.: Massemius), heeft zijn zomerverblijf te Hemelveerdegem en wordt zijn maecenas. Langs deze *equus nobillissimus et insignis baro, meus et omnium studiosorum peculiaris patronus* om, komt de monnik in aanraking met erudiete en hooggeplaatste humanisten²⁰.

¹⁸ Over de methodiek en de aanschaf van boeken — zij zijn voor hem de *muti magistri* — vgl. L.A., ep., blz. 2 (5 november 1520) aan Andreas Martinus. ALLEN, *EE.*, ep. 2258 (17 januari 1530), rr. 36 vlg. Een merkwaardige brief, waarop hier niet verder kan worden ingegaan, stuurt hij naar zijn broer Johannes Ammonius, die te Herne verblijft. Johannes, die tot 1526 in de Leuvense kartuis *hospes* was, wilde in 1527 het kloosterleven opgeven om zich te bekwamen in de klassieke talen. Levinus weerhoudt hem hiervan en somt de grieven op tegen het schoolwezen, terwijl hij een programma voor eigen studie uitstippelt: L.A., ep., blz. 154-156 (14 juli 1527).

¹⁹ Vgl. J. DE GRAUWE, *op. cit.*, blz. 252, nr 2160. Deze man begeleidde Levinus Ammonius in het kloosterleven tot 1530. Bij de dood van Dieryckx wordt L. A. voor een keerpunt geplaatst, cfr ALLEN, X, ep. 1817 (9 juni 1533), rr. 23 vlg. DE WAL, II, 31 (1531): « V. P. D. Michael Dieryckx de Gandavo Prior Sylvae S. Martini circa hoc tempus e vita abiit. Fuit convisitator et visitator huius provinciae et habitus monachatum per chartam. Hic legitur probatas Reliquias S. Bartholomaei Apostoli dono dedisse primariae Parochiae opidi Gerardimontensis. Et transtulit ex idiomate Germanico in latinum Agalma Religiosorum sive meditationes circa Dominicae Passionis mysteria Guilelmi Comitis Regis Romanorum anno 1609 Coloniae impressum opera D. Theodori Petrei ». Deze editie door Petreius is niet vermeld bij G. CHAIX, *Réforme et contre-réforme catholiques: Recherches sur la chartreuse de Cologne au XVIe siècle*, t. II: Petreius. Zie FOPPENS, *Bibl. Belg.*, I, blz. 407.

²⁰ Over deze *intimus* van L. Ammonius zie voorlopig ALLEN, *EE.*, VIII, blz. 239, voetnota bij r 121. L. A., ep., blz. 5 (23 februari 1518), brief aan Johannes Lacteus; *ibid.*, blz. 57-58 (15 februari 1522), aan F. Massemius; blz. 227-229 (27 juni 1529). Over de vriendenkring, die stilaan opgebouwd wordt, zie ook A. E. PIL, *a.c.*, blz. 158-9. Betekenisvol is ook de uitnodigende beschrijving van een mogelijk humanistisch milieu, dat Erasmus in het Gentse zou vinden indien hij zich daar zou vestigen, zie ALLEN, *EE.*, VIII, ep. 2197 (15 juli 1529). In augustus

Hij weet zich ook begrepen door zijn hogere oversten, i.c. Willem Bibau, die in 1521 met algemeenheid van stemmen tot prior van de Grande Chartreuse gekozen werd²¹. De brief, die de nieuwe Vlaamse overste stuurde aan zijn ordeprovincie naar aanleiding van het generaal kapittel in 1524, steunt op de gedachtengang van Erasmus. Bibau, die wist dat er in de *provincia Teutoniae* onrust groeide, wilde het geknakte riet niet breken, bezwoer de monniken hun woordentwist te staken en de theologische problematiek over te laten aan de *doctissimis viris*. Met een vleugje humor schildert hij het scholastiek dispuut, voor kartuizers onwaardig²².

L. Ammonius zal enkele jaren later in dezelfde geest aan Erasmus schrijven dat hij niet in het openbaar een rol wil vervullen²³.

In deze welwillende sfeer nu werd zijn vertaling van Chrysostomus' preek uitgegeven. Naar eigen oordeel gebeurde het voortijdig. De kritische leesnota's uit deze jaren laten ver-

1521 geeft Willem Bibau als visitator van de Nederlandse kartuizerprovincie, toelating aan het convent van St.-Maartensbos om jaarlijks een wandeling te maken naar het domein van de Masmines te Hemelveedegem, zie DE WAL, II, 7^v (1521).

²¹ Over Willem Bibau is een studie in voorbereiding. Over de bijna emotionele affectie van L. A. zie L. A., *ep.*, blz. 39-41 (2 December 1521) aan Petrus Vassorius, prior te Gent; *ibid.*, blz. 465-467 (12 Maart 1547) aan Iohannes Valon, prior van de Grande Chartreuse.

²² De *oratio paraenetica*, Bijlage I, blz. 291-294. Over groeiende onrust zie N. HUYGHEBAERT, *De Bursfelder Reform in de Sint-Andries abdij*, in *Horae Monasticae*, Tielt, 1947, blz. 250-251: de Benedictijnen en Kartuizers waren besmet met de nieuwe geest en waren verstokte lezers van Erasmus' werken. Nuntius Aleander treedt op tegen de Brugse kartuizers. Ook Erasmus waarschuwt in hetzelfde jaar 1521 tegen de gevaren van het *otium*. In 1520 en 21 vertrekken uit Scheut twee universitair geschoolde monniken, maar worden naar de geest van Bibau, « gerecupereerd », BRUSSEL, *Kon. Bibl.*, hs 5764 (cat. 3860), f. 91-92. In 1524 wordt Westhuizen, een Brugse kartuizer, en bekende van Johan de Fevyn, door deze laatste als een *fugitivus* aangewezen. De lichtjes minachtende, ironiserende toon waarop de humanisten over uitgetreden priesters en monniken schrijven is opvallend, zie H. DE VOCHT, *Litterae virorum eruditorum ad Fr. Craneveldium*, blz. 230-231 (24 januari 1524) ALLEN, *EE.*, VII, *ep.* 1887 (15 oktober 1527), rr 15 vlg: brief aan een onbekende kartuizer.

²³ ALLEN, *EE.*, VIII, *ep.* 2258 (17 Januari 1530), rr 55 vlg.

moeden dat in hem een nauwgezet filoloog verloren is gegaan²⁴. De rust waarover hij aan zijn Meester schreef, gaat in 1531 verloren. Zijn correspondent Antoon Clava stierf reeds 31 mei 1529 en zijn maecenas de Masmines overleed te Hersegem op 22 augustus 1529²⁵. Begin 1531 wordt de dood gemeld van prior Dieryckx. Hij wordt opgevolgd door Nicolaus Varenbeke, die volgens het visitatieverslag van hetzelfde jaar (20 augustus 1531) door het convent verkozen werd²⁶. Dan pas begonnen de moeilijkheden. De bittere neerslag van zijn ervaring beschrijft Ammonius enkele jaren later aan Erasmus. De monnik verbleef dan te Gent in de kartuis Koningsdal²⁷, waar hij door toedoen van Bibau een tweede professie aflegde²⁸. Tot aan de dood van prior Petrus Vassorius (7 augustus 1538) bleef hij procurator in dit klooster²⁹. Daarna bleef hij onbeschermd achter. Sinds het afsterven van

²⁴ J. MISSON, *Libanios et Levinus Ammonius*, in *Le Musée belge*, t. XIX-XXIV, 1920, blz. 21-23. Kritische kanttekeningen over uitgaven van Ecolampadius en Erasmus: ALLEN, *EE.*, VII, *ep.* 2016 (31 juli 1528) over Hieronymus' briefuitgave; *id.*, VIII, *ep.* 1297 (15 juli 1529), rr 144 vlg over de *Annotationes in Acta Apostolorum*. Erasmus zou hiermee rekening houden, zo schrijft hij.

²⁵ L. A., *ep.*, blz. 254-255 (24 augustus 1529). Uitg. A. E. PIL, *a.c.*, blz. 175-6.

²⁶ DE WAL, II, 34 (1531): de visitatoren, Petrus Zas, en Johannes Meerhout, resp. prior te Utrecht en te Scheut noteren: « ... invenimus ibidem congregationem mediocriter nobis placentem, correctis aliquibus viva voce emendatione bene dignis. Inprimis D. Nicolaum eiusdem congregationis Priorem virum religiosum probum et modestum, vita ac moribus divinatorumque frequentationibus satis exemplarem et aedificativum, in utroque domus suae regimine valde sollicitum, satis noviter ad officium Prioratus electum et confirmatum, a suis dilectum ac commendatum hortabamur in Dno ... ut sacri ordinis nri statuta, cellam et silentium strictius quam hactenus faciat observari... »

²⁷ ALLEN, *EE.*, X, *ep.* 2817 (9 juni 1533) rr. 119 vlg. Waarschijnlijk leefde Levinus nooit op vriendschappelijke voet met zijn medebroeder Nicolaus. Hij vermeldt hem enkele malen in zijn briefwisseling met Johannes Lacteus, een *ludimagister* te Gent, zie L. A., *ep.*, blz. 23, 30. Kort en zonder omhaal: « Nicolaus abest, cum redierit, faciam quod iubes »; « Persium tuum, pro quo gratias ago, fr. Nicolaus longe tempore detinuit, & prorsus tenebit opinor. Si tamen reddiderit unquam, remittam eum tibi » (14 september 1521).

²⁸ L. A., *ep.*, blz. 466 (12 maart 1547) aan prior Gr. Chartreuse.

²⁹ DE WAL, II, 49 (1538). L. A., *ep.* blz. 546 (28 febr 1550)

Bibau (1535) verbood het generaal kapittel van jaar tot jaar de lectuur van Erasmus' werken³⁰. Levinus wordt naar de kartuis bij Arnhem verwezen, waarschijnlijk einde 1539: *praecepto ordinis*³¹. Ook tijdens deze ballingschap vond Ammonius beschermers. Vooral de visitator Petrus Zas, prior te Utrecht, verlangde oprecht de humanist in zijn convent op te nemen. Het bleef bij een wens, want Zas stierf tijdens een pestepidemie op 6 oktober 1540³².

Op het ogenblik dat Levinus gestraft werd met verplaatsing en zonder meenemen van zijn boeken (wat in de kartuizerorde uitzonderlijk is)³³, wordt zijn broer als Luthers in de kartuis te Herne opgesloten^{33bis}.

Dit wordt dan ook de tweede periode in zijn leven. Niettegenstaande hij aan zijn verleden met weemoed terugdenkt,

³⁰ DE WAL, II, 47^v (1537); 48^v (1538); 57^v (1542): telkens worden Erasmus en Luther op één lijn gesteld.

³¹ L. A. *ep.*, blz. 466 (12 maart 1547).

³² DE WAL, II, 53^v-55 (1540): brief aan Gysbrecht Rutenborch, procurator te Utrecht 15 oktober. Over Rutenborch, A. E. PIL, *Een geschiedenis van het Kartuizerconvent ... te Scheut*, 1954 (onuitgegeven), p. 12 vlg.: Kartuizerkronieken in de Nederlandse provincie. DE WAL, II, 86^v, (1557). Vgl. H. J. J. SCHOLTENS, *De litteraire nalatenschap van de kartuizers in de Nederlanden*, in *OGE.*, XXV, 1951, blz. 39.

³³ Over het persoonlijk boekgebruik cfr. A. E. PIL, *Het middeleeuws scriptorium en de kloosterbibliotheek der kartuizers te Scheut bij Brussel*, 1951 (onuitgegeven lic.), blz. 32 vlg.: hfst. III Scriptorium en aanleg van een boekverzameling. Voor L. A. zie ROERSCH, A., *op. cit.*, blz. 64 (= L. A., *ep.*, blz. 300-1, 21 maart 1541 aan Cornelius van Utrecht).

^{33bis} Wat het begrip Luthers binnen de kartuizen betekende zie L. A. aan Erasmus: ALLEN, *EE.*, X, *ep.* 2817 rr 119 vlg. DE WAL, II, 56^v (1541): Een visitatie te Herne door P. Zas en J. Meerhout meldt dat alles goed gaat «... licet non deesset inter eos D. Joannes de Harena haeresi lutherana infectus et sua obstinata perversitate confratres suos conturbans et plurimum scandalizans ac propterea a Vli Patre Priore suo cum victualium restrictione cellae inclusus, quem cum nullis oportunis mediis ab erroribus et falsis opinionibus suis revocare potuissimus ex confratrum suorum informatione cum arctiori restrictione victualium in praescripta reclusionem continuandum iudicavimus». Alhoewel de bronnen 1545 als zijn sterfjaar opgeven, bestaat er nog een brief van 22 mei 1550 aan Joh. Amm. door Levinus opgesteld. Zie L. A., *ep.*, blz. 542-544. Dit is misleidend. L. A. schreef deze brief voor iemand anders aan diens broer «in nomine alterius ad fratrem». De naam is in de xvii^e eeuw toegevoegd.

en nog soms academisch strijdlustig schrijft, toch is hij een gelouterd man³⁴. Het eerste werk dat hij te Arnhem aanvat is de voorbereiding van een kritische uitgave van de *Sermones capitulares* van Willem Bibau. Petrus Zas stelde daarvan een uitgave in het vooruitzicht³⁵. In de grootste eenzaamheid stelde hij zijn *Tractatus in Parabolam Servatoris nostri de filio minore natu* op. Dit werkje werd te Leuven bij Rutger Rescius in 1542 gedrukt, toen hij te Scheut verbleef. Zijn bedoeling was in die geest verder te publiceren³⁶. In hetzelfde klooster bleven er nog enkele fragmenten bewaard van een handleiding voor novicemeesters³⁷. Rond 1550 nam hij voorbereidingen om een uitgewerkte biografie van Willem Bibau op te stellen. Maar zoals zijn patristische, en later, zijn ascetische arbeid, werd ook dit niet ten volle verwezenlijkt³⁸.

³⁴ L. A., *ep.*, blz. 299 vlg (21 maart 1541) aan de reguliere kanunnik Cornelius *Trajectinus*. Vgl. zijn academische verdediging van de taalenstudie tegen prior Florentius te Leuven: *ibid.*, blz. 364-404 (21 december 1542). Dat hij hier ingaat tegen de verordening van het generaal kapittel van dat jaar is duidelijk: buiten het verbod de werken van Erasmus te lezen, zegt de *ordinatio*: «nonnulli sunt, qui etiam affirmant neminem ad veram scientiam, et intellectum Scripturae posse pervenire nisi in lingua graeca sit eruditus. Igitur quidam sanctae rusticitatis nostri Propositi, ... tempus pro sacris lectionibus ipsis concessum expendunt, animi curiositate in litteris graecis nonnullis simul et hebraicis». Vgl. het woordgebruik met dat van Bibau in 1524: *rusticitas* i.p.v. *simplicitas*. De brief aan Florentius, die als vertrouwelijk bedoeld was, is doorgegeven en Ammonius daarom opnieuw met verbanning bedreigd. De aanklager was een verder anonieme kanunnik van St. Maartensdal te Leuven. Mogelijk gaat het over Nicolaus van Winghe. Zie Br. RICHERMOZ, *Florent de Haarlem*, in *DSpir.*, v, kol. 422-23; W. LOURDAUX, *Moderne Devotie en christelijk humanisme*, Leuven, blz. 208 vlg. Zie L. A., *ep.*, blz. 423-428 (16 Januari 1545) aan Franciscus Vassorius, pastoor te Moregem en neef van Petrus, in leven prior te Gent.

³⁵ Vgl. n. 32; L. A., *ep.*, blz. 466-7 (12 maart 1647) aan prior Valon van de Grande Chartreuse.

³⁶ Zie de begeleidende brief bij het tractaat, bl. A 8v. Een nota over deze publicatie is in voorbereiding.

³⁷ DE WAL, II, 62. Het schrift wordt genoemd *De institutione Novitorum* en wordt bij alle bibliografen vermeld als «gedeeltelijk bewaard».

³⁸ L. A., *ep.*, blz. 466, 544 (28 februari 1550) aan de prior van de Grande Chartreuse.

§ 2 Kerkvaders, de zuivere leer en de vera pietas

Men kan zich moeilijk van de indruk ontdoen dat, toen L. Ammonius op 4 Juli 1524 zijn eerste brief aan Erasmus schreef, hij allusie maakt op de vermaning, die W. Bibau enkele maanden voordien aan de Nederlandse monniken had gestuurd ³⁹. Ammonius geeft daarvan zijn eigen interpretatie: hadden inderdaad de monniken in die vijf eeuwen maar hun mond gehouden, er zou de mensheid een beter lot beschoren zijn. De brief bleef overigens onbeantwoord. In een postscriptum echter vroeg de kartuizer of Erasmus geen tractaten van Chrysostomus in het Grieks wilde uitgeven. « Want in onze streken is er gebrek aan christelijke auteurs in de Griekse taal: omdat ze zo zeldzaam zijn, vormen ze een geliefd bezit » ⁴⁰. En op dit verzoek is de humanist wel ingegaan. In zijn inleiding op *De sacerdotio* aan Willibald Pirckheimer schrijft Erasmus dat hij die uitgave van Chrysostomus verzorgt omdat sommige geleerden in hun brieven daar om vroegen: de vorsers hebben immers behoefte aan de werken van deze kerkvader in zijn eigen taal ⁴¹.

Het verschijnen van deze Griekse edities is dus een reactie op de brief van de ijverige monnik. Fier laat hij de Masmines in het begeleidend schrijven bij zijn vertaling weten dat hij ongeveer twee jaar terug Erasmus verzocht had ten behoeve van de studie van het Grieks enkele tractaten van Chrysostomus in de oorspronkelijke taal uit te geven. « En zie, is het niet verrukkelijk, onze Erasmus deed het ruimschoots. Want én *de modo precandi* én *de dignitate sacerdotalis officii* én

³⁹ ALLEN, *EE.*, V, ep. 1463, rr. 23-38. Zie i.v.m. BIBAU, *Oratio paraenetica*, blz., 292-293.

⁴⁰ *Ibid.*, rr 152-155.

⁴¹ ALLEN, *EE.*, VI, ep. 1558 (14 maart 1525); vgl. Chr. Baur, *op. cit.*, blz. 91: *Quod multae quidem dignitatis sed difficile sit episcopatum agere dialogi sex*, Basel, Froben, 1525 L. A. spreekt niet over filologenarbeid, maar vroeg de werkjes wegens *librorum ad pietatem facientium raritas*. Volgen nog *De orando Deum libri duo* (ALLEN, *EE.*, VI, ep. 1583) en *Conciunculae sex de fato et providentia* (*ibid.*, ep., 1661).

zijn zes preken voor het volk kunnen wij nu in het Grieks lezen. Moge Christus hem dat ten goede houden » ⁴².

Wellicht sluit L. A. onbewust aan bij de oudste tradities van de kartuizerorde en zijn schrijfarbeid: namelijk om accurate teksten van de christelijke auteurs op te maken, over te schrijven, te lezen en te overwegen ⁴³. Hij voelde zich aldus sterk verbonden met de echte geest van zijn eigen orde ⁴⁴. In de laatste bekende brief, vanuit Gent, aan Erasmus in 1533 geschreven, uitte hij eerst zijn bitterheid, maar maakte daarna een positief bilan op van zijn leven in de kartuizerwereld. Merkwaardig is zijn uitspraak dat kartuizers ver bevoordeligd zijn in hun liturgie: dáár tenminste moest men geen bakerpraatjes aanhoren; enkel en alleen uitgelezen kerkelijke auteurs, en nog wel de oudste, worden bij ons voor-gelezen, zo bericht hij Erasmus ⁴⁵.

Tot heden toe koestert men een vleugje wantrouwen tegenover de kartuizer; zijn orthodoxie wordt steeds in twijfel getrokken. Dr. Bor schrijft hem tenminste een bepaalde onverschilligheid toe ten overstaan van de geloofstwisten in zijn tijd ⁴⁶. Maar uit de bewaarde briefwisseling blijkt echter het tegendeel. Wel is Ammonius aanstellerig in het woordgebruik, niet geborneerd. Naast vluchtige verwijten gericht tot de nieuwlichters, met name Luther, Æcolampadius en Melanchton, vindt men ook brieven, die kleine tractaten geworden zijn tégen de reformatorische denkbeel-

⁴² Zie verder blz. 294-296: brief aan Franciscus Massemius 24 januari 1527.

⁴³ [M. LAPORTE] *Lettres des premiers chartreux*, t. I (*Sources chrétiennes* 88), Paris, 1962, blz. 211-219: brief van Guigo i.v.m. de correspondentie van Hieronymus. Op deze kerkvader deed L. A. beroep tegen de anti-intellectuele trend in zijn orde. Vgl ALLEN, *EE.*, V, ep. 1463, rr 35-37.

⁴⁴ L. A., *Ep.*, blz. 472 (23 juli 1547) aan Everardus van Velthoven: « Ordo Cartusianus, & antequam ego in hanc aederer lucem victurus ordo fuit, & per patres priores in sancta conversatione directus: & posteaquam ego in communem mortalibus locus discessero, Deo bene favente, ordo futurus est & per patres rite dirigitur ».

⁴⁵ ALLEN, *EE.*, X, ep. 2817 (9 juni 1533), rr 262-266.

⁴⁶ P. N. M. BOR, *a.c.*, blz. 336.

den ⁴⁷. Hij werd geraadpleegd door zijn humanistische vrienden, kreeg de vlugschriften in handen en gaf daarop commentaar ⁴⁸.

In de periode dat hij Ecolampadius las en weerlegde voor zijn vriend Dionysius Edingus, broer van Audomarus, was hij onledig met de vertaling van Chrysostomus' sermoen. Hij zal er later over uitwijden, schrijft hij, vermits Ecolampadius « onze Chrysostomus in zijn meningen schijnt te betrekken » ⁴⁹. Het wordt dan ook duidelijk dat niet alleen de filologische belangstelling telt: hij studeert niet waardevrij maar geëngageerd. Vandaar zal hij enkele jaren later aan een Boergondische naamgenoot Johannes Ammonius, zeggen (1531) dat die kerkvader hem toen belang inboezemde ⁵⁰. Enkele dagen na het schrijven aan Edingus stuurt hij zijn proeve van vertaling aan zijn *patronus* Massemius op (24 januari 1527) om hem het resultaat van zijn toelag op het Grieks te bewijzen.

Van de zes sermoenen trok het tweede hem het meeste aan, weermom omwille van de inhoud, die een antwoord geeft aan hen die beweren dat de mens in zijn goede handelingen passief blijft. Als de vertaling zou meevallen, is hij wel bereid meer dergelijke lectuur uit het Grieks in het Latijn over te zetten ⁵¹. Toen Ammonius echter plechtig beweerde, dat bij zijn weten nog niemand deze preken had overgezet, ver-

⁴⁷ L. A., *ep.*, blz. 133-142 (13 januarii 1527) aan Dionysius Edingus; *ibid.*, blz. 234-244 (28 juni 1529) aan Audomaar Edingus.

⁴⁸ *ibid.*: « videmus, mi Audomari, passim nunc temporis prodire libellos ἄδεσποτος, hoc est, sine autore de rebus nuper inventis tractantes ... Nactus sum pridem libellum quendam huiusmodi titulo, 'œconomica': quem ad me amicus quispiam minime vulgaris misit ut legerem, & de autore ferrem, qualis haberi deberet, iudicium: deinde, quae displicerent, & a veterum sententia patrum dissonarent ... » Over bedoeld theologisch werk, vlg. J. ÉTIENNE, *Spiritualisme érasmien et theologiens louvanistes*, Leuven, 1956, blz. 166: *Summa œconomica christiana* (1523) door H. VAN BOMMEL.

⁴⁹ L. A., *ep.*, blz. 141. Verder beweerde hij dat het nooit in hem zou opgekomen zijn Ecolampadius te lezen, indien het hem niet gevraagd geweest was. Het handelt over *In Iesaiam Prophetam Hypomnematon hoc est Commentarium, Ioannis Ecolampadii Libri VI*, Basel, Cratander, 1525. Vgl. STAEHELIN, *op. cit.*, blz. 53, nr 109.

⁵⁰ Zie verder blz. 304.

⁵¹ Zie verder blz. 296.

giste hij zich. Ecolampadius had dit reeds in 1525 gepresenteerd ⁵².

Midden juli 1527 zullen Massemius, Joh. de Molendino (J. Du Moulin) en Levinus A. in St.-Maartensbos verder over dit tractaatje en een mogelijke uitgave spreken. Massemius wil het op vraag van velen laten drukken, maar Ammonius schrikt er echter voor terug. Daarvoor haalde hij allerlei redenen aan: het « ama nesciri » van Bernardus wordt gretig vermeld ⁵³, filologische redenen werden opgesomd: hoe nuttig dit sermoen ook zou kunnen zijn in de polemie rond de vrije wil, men kan immers alles terug vinden in het overige werk van Chrysostomus ⁵⁴. Ten slotte was men wel akkoord dat een dergelijke naam gewicht in de schaal legde tegenover de vele naamloze latijnse, franse en duitse vlugschriften van ketterse oorsprong ⁵⁵.

Buiten dit relaas, dat Levinus Ammonius aan zijn verwante Johannes de Molendino in herinnering brengt, en waarschijnlijk ook strookt met de werkelijkheid, is het verweer, i.v.m. de druk, aan Erasmus louter academisch. Erasmus had namelijk de medewerking gevraagd van de kartuizer voor de vertaling van *Chrysostomus in Epistolam ad Romanos*, even bevoegd als Goclenius en Craneveld ⁵⁶. De monnik hoe vereerd ook, is hier niet op ingegaan.

⁵² *Opera omnia*, Basel, Cratander, dl VI (1525) vgl. n. 7. STAEHELIN, E., *Ecolampad-Bibliographie*, Nieuwkoop, 1963², blz. 50-51, nr 104.

⁵³ Zie verder, blz. 304.

⁵⁴ Dit wijst nog eens naar de intuïtieve filologenaanleg van L. A. Vgl. J. A. DE ALDAMA, *Repertorium Pseudochrysostomicum*, blz. 158, nr 428. Th. HALTON, *St. John Chrysostom, 'De fato et providentia': A study of its Authenticity*, in *Traditio*, XX, 1964, blz. 6-8 citeert de parallelplaatsen.

Over de oorspronkelijke kontekst van deze preken vgl. D. AMAND, *Fatalisme et liberté dans l'antiquité grecque*, Leuven, blz. 504-508.

⁵⁵ L. A., *ep.*, blz. 164-169. Uitg. A. E. PIL, *Vijf brieven...*, blz. 170-174, vooral 173-174.

Over dergelijke anonieme tractaten vgl. L. A. *ep.*, blz. 244 aan Audomarus Edingus: o.a. « ... Si enim bona quae dicuntur sunt, quur obscuro metuunt ut cognoscantur? Sin autem mala, quur ea vulgo prodere praesumunt? »

⁵⁶ ALLEN, *EE*, VIII, *ep.*, 2258, rr 5-24 en 25-36.

Toch zal zijn faam als erudiete persoonlijkheid hem nog een tijd bijblijven. Door bemiddeling van Arnoldus Orydrius zou een Boergondische jonge man, ook een Ammonius, met hem contact opnemen. De kartuizer hernam nog eens zijn verhaal en ergerde zich aan de vier zetsfouten, die Hillen in het schriftje vergat. Terzelfdertijd was zijn ijdelheid gestreeld omwille van de roep, die hij in Leuven door die uitgave had verworven⁵⁷. Misschien was hij nog het meest gevleid omdat de jonge man een neef van Claude Chansonette was⁵⁸.

De omstandigheden van zijn leefmilieu zijn er de oorzaak van dat wij slechts een vaag beeld krijgen van de bekwaamheid van Levinus Ammonius. Door de tegenkanting binnen de orde, door het niet-combattieve karakter van de monnik⁵⁹, en de beperkte horizon waarbinnen de kartuizer leefde⁶⁰,

⁵⁷ Zie Bijlage III: brief aan Johannes Ammonius Burgundionis. Dit familielid van de rechtsgeleerde Cl. Chansonette uit Metz, was te Leuven als *praeceptor* van twee minderjarige clerici, afkomstig uit Vesoul in het bisdom Besançon. In 1530 legt hij de eed af bij de immatriculatie van Simon en Louis Renard (Vulpinus) aan de Leuvense universiteit. Cfr. A. SCHILLINGS, *Matricule de l'université de Louvain*, dl. IV: *février 1528 - février 1569*. Brussel, 1961, p. 40, nr. 100-101: « Simon Vulpinus, Vesuliensis, clericus Bisuntinensis Ludovicus Vulpinus, Vesuliensis, clericus Bisuntinensis, pro istis minoribus juravit illorum praeceptor Joannes Ammonius 12 Aug. 1530. » Simon Renard zal later een functie vervullen in Raad van Vlaanderen, een turbulent politicus in de Nederlanden worden en tegenspeler van Kardinaal de Granvelle. In ongenade bij Filips II, sterft hij op 8 augustus 1575. Cfr. Dom Pr. L'ÉVESQUE, *Mémoires pour servir à l'histoire de Granvelle*, I, p. 327. BESANÇON, *Bibl. mun.*, RENARD, S., *Ambassades*, 3 dln.

⁵⁸ Over Claudius Cantiuncula, vgl. A. RIVIER, *Claude Chansonette, Jurisconsulte messin et ses lettres inédites*, in *Mémoires couronnés de l'ac. ro. de Belgique*, t. XXIX, 1878, 101 blz. *Epistolae Gulielmi Budei Regii Secretarii*, Parijs, J. Badius, 1520. A. HARTMANN, *Die Amorbachkorrespondenz*, III Bd, Basel, 1947, passim.

⁵⁹ L. A., *ep.*, blz. 234 aan Dionysius Edingus: hij wenst een formule, « contra quam nullus ad disputandum admitteretur ... » en dat men ophoudt met boeken « quibus nescio quid prospicietur, nisi forsitan ut rem magis controversam reddant ... »

⁶⁰ Terwijl L. A. een kritische uitgave voorbereidde van Bibau's kapittelpreken in 1539, verschijnen deze te Erfurt, verzorgd door prior Hessus. Toen hij zijn *Tractatus in parabolam ...* wilde opdragen

bleven vele wensen slechts droombeelden. Opvallend in de briefwisseling is het verdwijnen van zijn wetenschappelijk entoesiasme, toen in het begin van de dertiger jaren der xvde eeuw zijn promotoren en beschermers stierven. Wat hij later, d.i. vanaf 1539, nog presteert ligt op een ander domein dan de aanloop op het gebied der klassieke talen en patrologie liet gissen⁶¹.

Uit de verschillende gegevens, die wij rond dit drukje leerden kennen, blijkt een juist oordeel ten overstaan van de toenmalige polemiek: de geschriften van de kerkvaders vormden de inzet van het zoeken naar de waarheid. Die houding staat in tegenstelling met de opzet van de Keulse kartuizers, die zich klaar maakten om de Reformatie te keren door laatmiddeleeuwse auteurs uit te geven met als boegbeeld Dionysius van Rykel⁶². In hetzelfde spoor ijvert het Parijse klooster Vauvert⁶³. Die strategie schijnt meer gewicht in de schaal

aan de hofaalmoezenier van Maria van Hongarije, Petrus Alexander, weet hij niet dat deze kort daarop de wijk moest nemen wegens herezie: inquisitor Tapper moest hem daarop attent maken. Nochtans verbleef hij dan te Scheut. Vgl. L. A., *ep.*, blz. 318-320 (22 mei 1542) aan R. Tapper en blz. 323-325 (21 juni 1542) aan P. Alexander.

⁶¹ Het wordt een bijna onverteerbare geestelijke lectuur, zoals zijn *Tractatus ...*; Bibau's levensbeschrijving die reeds bestond, moest bijgewerkt worden met de *loci communes*.

⁶² Naast J. GREVEN, *Die Kölner Kartause und die Anfänge der Katholischen Reform in Deutschland*, 1935 beschikt men nu over een uitzonderlijke studie door Gérald CHAIX, *Réforme et contre-réforme catholiques. Recherches sur la chartreuse de Cologne au XVIe siècle*. (*Analecta cartusiana* 80), 3 dln, Salzburg, 1981. De trend waarop hier gewezen wordt, is door de auteur meerzijdig geanalyseerd.

⁶³ GRANDE CHARTREUSE, *Archives*, A-v, 179 d: Brief van de toenmalige procurator Jean Parceval aan W. Bibau 23 april 1531: « Ad hanc nostram urbem, Reverende Pater, appulere permulta D. Dionysii nostri opera videlicet commentarii in psalms Davidicos, in epistolas Paulinas et canonicas, in Apocalypsim, aliaque opuscula. Idque piis laboribus bonorum patrum Cartusiae Coloniensis. Expectamus quoque reliqua eiusdem Patris opuscula in duos tomos redactae sub proximum Pascha. Hodie versor in ipsius commentariis in psalms, quantum per otium licet. Deus bone quantum peritiae sacrarum litterarum, quantum eruditionis theologicae, ut vocant, scholasticae, quantum devotionis, quantum piorum affectuum, quantum denique deliriarum spiritualium in ipsis reperire est. O virum admirabilem, qui egregiam doctrinam cum summa devotione conjunxerit. Quapropter

te leggen : én geestelijk én politiek weegt het zwaarder door. Eénmaal nam Levinus Ammonius contact met de Keulse kartuis in een brief aan Gerard Kalckbrenner, prior aldaar ⁶⁴. Hij stuurde hem een tractaatje, dat verloren is, *de praestanda in rebus adversis fortitudine*. Waarschijnlijk verwees het naar zijn eigen ervaringen te Monnikshuizen bij Arnhem, waar hij zonder vrienden en zonder boeken de jaren moest doorbrengen. Gerard Kalckbrenner antwoordde hem en stuurde een boekenpakket. Het bevatte ascetische tractaten van Johannes Lansperg ⁶⁵, o.a. *de Agone Christi* ⁶⁶, *Phaetra divini amoris* ⁶⁷, de *Contemplationes Idiotae* van Raymondus Jordanis ⁶⁸ en de *Imitatio Christi*. Van deze lectuur schreef Levinus dat zelfs godsvrucht op een laag pitje tot een laaiende vlam moet worden. Hij waardeert de authenticiteit van Lansperg en vindt de naamloze *Imitatio* goed. Het is als het ware onbekende literatuur voor de humanist. Augustinus las hij reeds, maar vindt het de moeite de *precationes* te hernemen. Als hij een preek van Joannes Damascenus tussen het stapeltje boeken vindt ⁶⁹, wordt hij als het ware aan zijn ganse verleden herinnerd. De vertaling is van Oecolampadius, die met de kerk gebroken had. Jaren terug had hij de

ter Reverendam Paternitatem vestram etiam atque etiam rogo, ut praefatis patribus jam sponte currentibus animas addere dignatur ad reliqua Dionysii opera (quae non pauca sunt) proelo committendas. Hoc nimirum cedit ad Dei honorem, Ecclesiae utilitatem atque decus et ornamentum Ordinis. Nolo ego Reverendam Paternitatem vestram tum doctum, tum devotum super hoc tam pio negotio diutius remorari, quam sospitet ac tueatur benignissimus Jesus Christus. » Parceval is prior van 1535-1561 en ijvert te Parijs voor meerdere herdrukken van de Keulse uitgaven.

⁶⁴ L. A., *ep.*, blz. 305-309. Cfr. Bijlage IV, blz. 306-310. Over G. Kalckbrenner, cfr G. CHAIX, *op. cit.*, I, blz. 245-326.

⁶⁵ Over Lansperg en zijn ideeënwereld : G. CHAIX, *op. cit.*, I, blz. 175-210.

⁶⁶ *Id.*, *op. cit.*, t. II, blz. 558, nr. 91/1.

⁶⁷ *Ibid.*, blz. 574, nr. 98/1

⁶⁸ St. AXTERS, *Geschiedenis van de vroomheid in de Nederlanden*, III., De moderne Devotie 1380-1550, Antwerpen, 1956, blz. 26. De auteur beklemtoont de breuk tussen theologie en vroomheid.

⁶⁹ E. STAEHELIN, *op. cit.*, blz. 86, nr. 177 : *Quantum bona opera viventium defunctis prosint Ioanne Oecolampadio interprete*, Basel, Henricus Petrus, 1535.

invloed van deze *classicus* en theoloog bestreden. De uitval, die Kalckbrenner onder ogen krijgt, is wellicht gemeend en bitter. Is hij ten slotte niet gestraft omdat hij aan zijn professie trouw bleef? Een boekje van Witzel ⁷⁰ maakt hem nieuwsgierig naar ander werk van deze auteur. Ook de *Homulus*, een latijnse bewerking van de *Elckerlyc* door Christianus Ischyrius ⁷¹, wordt door Ammonius kritisch bekeken. Als een leraar klassieke talen, weet hij er niet veel goed over te vertellen : het stuk voldoet niet aan de regels van de klassieke komedie, en zou dus best een andere titel krijgen. Hoewel het thema de moeite loont, heeft de auteur het verkeerd behandeld en vooral het slot is een anticlimax. Deze brief is een voorbeeld hoe een doorsnee humanist de gangbare devotie en literatuur bekeek.

Ammonius en zijn tractaatje vond geen klankbord meer. De dromen in het tuintje van de kartuis te St.-Maartensbos, die hij met zijn vrienden koesterde, zijn vervlogen. Hij praat niet meer met zijn pogingen om de *vera pietas* te doen herleven. Levinus Ammonius wordt een enigszins vaag figuur, die zijn laatste levensjaren doorbrengt als *vicarius* van Rooigem bij Gent en die met vromen en vooraanstaanden de vriendschap cultiveert ⁷² en flarden herinneringen ophaalt in zijn brieven.

BIJLAGEN

I

Brief van Willem Bibau, prior van de Grande Chartreuse over de houding der kartuizers t.o.v. de theologische polemiek in de Nederlanden.

Oratio paraenetica ad personas omnes Provinciae Theutoniae toegevoegd aan de besluiten van het generaal Kapittel van 1524. DE WAL, II, 12-13^v (28 april 1524).

⁷⁰ RICHTER, Gregor, *Die Schriften Georg Witzels*, Nieuwkuik, 1963² blz. 19, nr. 17, 1 : *Georgii Wicelii theologi Divorum ex veteri Testamento ὑποδευματα*, Keulen, 1535. R. Chaix is te optimistisch over de openheid van Kalckbrenner in zake theologie : Witzel was reeds vijf jaar terug katholiek geworden, hoewel hij zijn irenische houding behield : cfr R. CHAIX, *op. cit.*, I, blz. 269, 297.

⁷¹ A. ROERSCH, *Chr. Ischyrius Homulus*, Antwerpen, 1903.

⁷² *Id.*, *L'humanisme belge*, blz. 67.

« ... videtur esse saliva R. P. Bibautii qui suis patriotis cavebat ... Venerandis Patribus et fratribus nostris Provinciae Teuthoniae in Christo Jesu nobis charissimis spiritum Consilii et fortitudinis. Quoniam superioribus annis in quibusdam Germaniae partibus suborta est doctrina quaedam nova, et ab ecclesiastico ritu hactenus observato satis peregrina, quae in dies magis ac magis in humanas mentes serpit, unde non modica simultas in Ecclesia Christi succrevit, invalescitque quotidie et multorum animae periclitantur. Nos pro Dei honore, animarum salute et Ordinis nostri decore ac stabilitate anxie solliciti hortamur vos fratres in Domino charissimi et in visceribus Jesu Christi rogamus ut secundum Apostoli Pauli traditionem obediatis Praepositis vestris et subiciatis vos eis. Ipsi enim pervigilant quasi rationem pro animabus vestris reddituri, ut et cum gaudio hoc faciant et non gementes. Hoc enim pacto obedientia vestra, sicut olim, ita et modo in omni loco divulgata ad aemulationem provocabit plurimos, ut respiscant ab erroribus suis, et ad agnitionem veritatis conversi sicut filii charissimi imitatores fiant, Jesu Christi, qui in diebus carnis suae usque ad mortem crucis non solum obediens Patri suo coelesti, sed etiam Virgini Matri subditus fuit vobis relinquens exemplum ut sequamini vestigia eius; nam qui se dicit in Christo manere, debet sicut ille ambulavit et ipse ambulare, ne illud eveniat illis, qui superbiunt, et inobedientes sunt quod in Deuteronomio scribitur: Qui superbierit nolens obedire sacerdotum imperio, qui eo tempore ministrant Domino Deo tuo, decreto iudicis morietur homo ille, ut auferatur malum de medio Israel, cunctusque populus audiens timebit ut nullus deinceps intimescat superbia. Haec autem verba cum vera sint et fidelissima in cordibus vestris velut animalia munda ruminetis attendentes ordinem vestrum, vota vestra, confessionem vestram bonam, quam coram multis testibus Deo et ordine nostro fecistis: quin etiam maturius considerate si charitatem primam retinentes secundum spiritum ambulatis, debitores enim estis non carni ut secundum carnem vivetis; quia si secundum carnem vixeritis, moriemini: manifesta enim sunt opera carnis, quae ut nostis in epistola ad Galatas plenius recensentur, qui vero talia opera carnis agunt regnum Dei non consequentur. Vos autem sicut confidimus vivitis spiritu et spiritu ambuletis, et facta carnis per spirituales disciplinas mortificatis. Porro quia in pace vocavit vos Deus, quae pacis sunt sectemini et nolite contendere verbis, quia nos non talem consuetudinem non habemus neque Ecclesia Dei, ut circa quaestiones et pugnas

verborum languescamus solitariam enim vitam assumpsistis, quibus legem perscribens Propheta Domini: Sedebit, inquit, solitarius et tacebit, et levabit se supra se cum silentio praestolans salutare Dei. His sic se habentibus non est vestrum illarum quaestionum difficultates dissolvere, aut veritatem definire, quae non sine profunda indagine, multo labore et vehementi studio in generalibus Ecclesiae Christi conciliis a Sanctissimis Patribus et doctissimis viris plenissime sunt disputata et definita: a quorum etiam sententia discedere et in aliam nedum a Romana Ecclesia vel generali Concilio approbatam descendere, ac de talibus disputando unam partem defendere, alteram impugnare, hoc a Cartusiana simplicitate quam habemus in Christo longe debet esse alienum. Nihil igitur horum faciatis in alteram partem declinando ne ea de re decernentes quae excedit mensuram quam mensus est vobis Dominus cum subsanatione audiat: mures egressi de suis cavernis ponunt in caelum os suum tamquam si formam habeant scientiae et veritatis in lege, cum magis debeant istiusmodi laborare in gemitu suo, et per singulas noctes lachrymis stratum suum rigare. Pugnent autem in campo cum Josue qui ad huiusmodi pugnam verborum sunt vocati; vos vero cum Moyse in monte aut cum Samuele in templo conquiescatis. Si enim culpatur homo qui iudicat fratrem suum aut spernit, quanto magis putatis deteriora mereri supplicia eum qui innititur prudentiae suae et iudicat eos, quos Dominus constituit super familiam suam, quibus et data est potestas a Domino imperandi quae ad rem pertinet. Per viscera ergo misericordiae Dei obsecramus vos fratres sancti et electi a Deo ne moveamini a sancto proposito vestro et a loco quo vocat vos Dominus, donec ille qui profunda fluviorum scrutatur et abscondita perducatur in lucem Ecclesiae Catholicae sponsae suae, incerta et occulta sapientiae suae manifestaverit et tunc sc. universalis Ecclesiae decreto illam viam teneatis et legem, quam spiritus sanctus per ora sanctorum suorum indicabit omnibus vobis. Venerabilis omnium mater vestra Cartusiana religio bonorum memoria digna numquam ad prophanas novitatum voces, aures apposuit, numquam excidit a propria firmitate, numquam supra omnes docentes se intellexit, numquam fuit nec est similiter subtractionis filia in perditionem, sed fidei in acquisitionem animae. Quae pia mater vestra licet a quibusdam contemptam videat, non potest tamen oblivisci filiorum uteri sui, sed usque hodie sine ira et desceptatione levat puras manus ad Deum pro his qui declinaverunt ab ea: Pater ignosce eis quia nesciunt quid faciunt. Nec mirum

decrevit enim calamum quassatum non conterere ... studet quod confratrum est alligare illam igitur imitantes Ecclesiam Dei audiatis, eius mandatis obtemperetis, pro ipsius unitate et pace sine intermissione oratis. Fiat et obsecratio vestra ad Deum pro ipsis in salutem, qui ad horam recesserunt a vobis et in eternum recipiatis illos ad vos revertentes ac tandem fiat unum ovile et unus Pastor permaneat omnibus nobis et vobis Jesus Christus, qui fecit utraque unum et manet benedictus Deus in aeternum. Bene valete, nostri memores in orationibus vestris apud Deum. Datum Cartusiae sedente Capitulo nostro generali, die 28 Mensis Aprilis Anno Domini 1524.

G. Prior Cartusiae

Diffinitores Cap. Gen.

fr. J. Binchois scriba Cap. Gen.

II

De vertaling door Levinus Ammonius van Joh. Chrysostomus' Sermoen¹.

(A1)

DIVI // IOANNIS CHRY= // sostomi Sermo, de Pro= // videntia Dei, & // Fato.

Apud Michaellem Hillenium.

A2

LEVINUS AMMONIUS // Clarissimo D. Francisco // Massemio. S.D.P.

Iam pridem tua mihi benignissima largitione sermones aliquot divi Ioannis Chrysostomi fuere comparati, ornatissime Francisce, tum primum impressi Basileae per Ioannem Frobenium, de providentia Dei, & Fato, quos ipsos antehac nemo, quod equidem sciam, Latinos fecerat. Visum est mihi periculum facere, equid in Graecanica literatura profecissem, in qua iam annos aliquot haud instrenuam operam navaveram, quantum sanè citra ullum praeceptoris auxilium è mutis (quod aiunt) magistris potueram. Agressus sum horum sex sermonum (tot enim sunt numero) secundum, ordine in Latinum sermonem transferre, simul quod is praeter alios mihi arrideret

¹ De druk van M. Hillen wordt weergegeven zonder correctie. De fouten, die L. A., ep., blz. 264 aanduidt, worden in nota vermeld, evenals de verwijzingen in de marge.

maxime, simul quod in hoc optime tractaret istos, qui hominem in bono facto tantum pati, nihil agere mentiuntur, quum dicat Christus ipse: Sine me nihil potestis facere (Io. 15). Et Paulus: Omnia possum in eo qui me confortat (Philip. 4). Et idem: Plus omnibus illis laboravi. Non ego autem, sed gratia Dei mecum (I Cor. 15). Sit sanè verum, nihil sibi posse hominem arrogare, quasi ex se ipse possit aliquid boni, quia revera sic est. Omnis enim suffici= // (A2v) entia nostra ut ait Apostolus, ex deo est². Ita enim deus in cordibus hominum atque in ipso libero operatur arbitrio, ut sancta cogitatio, pium consilium, omnisque motus bonae voluntatis ex deo sit, tamen per illum aliquid boni possumus, sine quo nihil possumus³. Ut enim boni aliquid agamus, paternis inspirationibus ipse suorum tangit corda filiorum. Quotquot enim spiritu Dei aguntur, hi filii Dei sunt: ut nec nostrum deesse sentiamus arbitrium, & in bonis quibusque voluntatis humanae singulis motibus, magis illius valere non dubitemus auxilium, quam nostrum quaecunque arbitrium.

Hunc autem sermonem tibi visum est potissimum dedicare ut quandoquidem ex te tam multa consequutus sum ad bonas literas adminicula, tu quoque primam profectus mei foeturam sentias: & tibi primum studii mei fructum nuncupem, qui inter primos mea quam maxime studia tua liberalitate sustentasti. Quod si non potui Chrysostomi auream illam dicendi facultatem in translatione servare, nihil mirum, nunc primum tale facinus aggressus, & veniam à candido lectore mihi facile praesumam, primum experienti: sed tamen opinor sententiam reddidi Latinis utcunque verbis. Et quia mirum in modum copiosus est, adeò ut plerumque longiusculis hyperbatis sensum legentis, nisi valde sit attentus, perturbet, talia si quando inciderunt, remollire tentavi, nescio quam feliciter, & ad quandam perspicuitatem reducere. Certe difficillimum est tales orationes sic scriptas, ut ad populum habitae sunt, ita transferre in aliam linguam & a verbis non aliquando longi= // (A3) us recedas, sensu tamen remanente, quod in ipso dicendi calore nonnulla incidunt, quae sic interseruntur ut tum veniunt in mentem dicentis, ut is qui postea legit cum labore vix interdum possit invenire consonantiam. Qualia & in divo Augustino multa saepius occurrunt, maxime in ijs, quae ad populum loquutus est. Sed de hoc hactenus.

² *i.m.*: 2 Cor. 3.

³ *i.m.*: Rom. 8.

Si senserimus gratum tibi fuisse hunc nostrum qualemcunque laborem tuo deinceps suffragio animati, ad maiora tentanda properabimus, & si quid prodibit graecitatis, quod pium sit, & latinis incognitum, tibi, quandoquidem cupidissime soles quae pia sunt legere, commune facere non gravabimur. Petij ab Erasmo ante duos annos per epistolam ut in gratiam literaturae graecanicae studiosorum curaret imprimi vel breves aliquot tractatus huius Chrysostomi sua lingua, hoc est, graeca, & gustum nobis daret tam admirandae eloquentiae, quam ei plures asserunt haud illi quidem spernendi scriptores. Fecit hoc Erasmus noster, ut est candidissimus, largiter. Nam & de modo precandi Deum, & de dignitate sacerdotalis officij, & hos etiam sex logos, hoc est, orationes ad populum, graecè iam legere possumus. Reddat vicem Erasmo Christus quam cumulatissime pro tam grato nobis officio. Recte te valere, cum generosa coniuge tua & filiola Clarissime heros optamus.

D. Ioannes à molendino meus affinis multum * tibi suis verbis salutem adscribi iussit, à quo iam pridem literas accepi. Rursus bene vale. E Sylva nostra divi Martini, nono cal. Februarij : An. salutis 1527.

(A3v)

DIVI // IOANNIS CHRYSOTO= // mi Sermo, de Providentia // Dei, & Fato.

Qui maledixerit patri vel matri, morte moriatur, ait scriptura⁴. In veteri testamento lex ista constituta fuit, quando nequaquam ita exacte optima vita erat, quando introductio interim numinis : quando pueriles praeceptiones⁵ : quando lac : quando paedagogus : denique quando lucerna, figura & umbra erat. Quid igitur dicere poterimus de his, qui nunc in tempore gratiae, ipsaque rerum veritate, ac tanta adeò cognitione, non patri aut matri, sed ipsi omnium deo maledicunt? Quis nam huiusmodi homines manet cruciatus? quae nam pro quantitate malitiae poena satis erit? Quis igneus fluvius? quis vermis immortalis? quales tenebrae exteriores? qualia vincula, qualis denique stridor dentium, qualis fletus? Omnes prorsus minores sunt tormentorum officinae, quae vel nunc sunt, vel alijs erunt in annis, quam ut suffecerint ad hunc modum constitutae

* multam.

⁴ *i.m.* : Levit. 20.

⁵ *i.m.* : Sic ferè Paulus legem vocat.

animae, quae ad tantum mali devoluta est. Porrò blas= // A4 phemiae non unus neque simplex est modus. Quapropter necessarium duxi, ut exponantur hodie, ut neque sua quispiam sponte in huiusmodi quamlibet incidat : neque rursus si quispiam inciderit sive amicus ille sit, sive inimicus, contemnamus. Non est enim, non inquam est hoc peccato aut peius ullum, aut aequale. Quin & auctarium malorum hoc est, quod omnia confundit, cui & sine venia supplicium, & intolerabilis poena debeatur. Quinam igitur sunt, qui Deo maledicunt? Nempe hi, qui sapientissimae ipsius providentiae illam ex fato indigestam necessitatem obijciunt. Et illud quidem quod infideles, qui ligna & lapides pro Deo suspiciunt & colunt, hoc morbo teneantur, nihil adeò mirum. Caeterum eos, qui hoc errore, atque hac misera servitute liberati sunt, qui Deum omnia superantem, verum inquam Deum cognoscere meruerunt : velut ex quodam refluxu ad illam revolvi fluctuationem, ad illam reputationem & insaniam, hoc planè & gravissimum est, & multis lachrymis profecto ac lamentis dignum. Quando ij, qui se Christum adorare profitentur, qui tantis digni habiti sunt sacramentis : ad haec participes arcanorum dogmatum, & sapientiae illius de coelo nobis allatae facti, post tantum honorem, quem à Deo consequuti fuerant, sua sese sponte dederunt praecipites, & ab illa quidem libertate, quam ipsis Deus largitus fuerat, magna dementia se fecerunt extraneos, molestissimaeque servituti subiecerunt, crudelissimam sibi rursus tyrannidem (quae alioqui nihil est) cogitationibus fingentes. //

A4v

Praeterea tales hi, omnem omnino utilem spem rescindunt, nervosque eorum, qui virtutibus operam dederunt, praecidere moluntur. Haud aliter atque in bello, si quis hostium vidisset generosos milites, ipsamque animam pro patria dare paratos, quum eis non potuisset alioqui nocere, neque efficere ut ab illa pro suo imperatore alacritate deficerent, aut formidinem incutere, aut ullis machinationibus superare, alia via labefactat, persuadere tentans, temere, frustra, & in re nihili tantum eos laborem assumere, ut eorum manus hoc modo dissolvat, robur destruat, extinguat alacritatem, ut per haec omnia a praeliandi studio aversos, quum existimaret nudos & exarmatos, tum demum vinctos captivos abduceret. Sic nimirum & diabolus fecit. Postquam vidit bonam orbis partem non solum ridere gentilium errorem, sed toto etiam pectore atque animo de vera pietate flagitare sermones : atque inde cum magnum virtutis

studium, tum haud minorem vitiorum contemptum exoriri, nequaquam ausus est procedere, ac palàm dicere: Desciscite à Christo, ridete ipsius praeceptiones, fabulae sunt quae docuit & imposturae, malus est & ab humanitate extraneus. Haec inquam dicere palàm non praesumpsit. Scierat enim eos hoc pacto ipsius tyrannidem magis evituros, magisque ipsum odio habituros. Quapropter rectà quidem calumniam non admovet, sed in orbem circumiens, clàm interserit impiorum dogmatum venenum, sinens quidem interim in specie manere in fide, re autem vera radicitus ipsam evellens, omniaque subvertens praecepta veritatis, & // A5 magnam calumniandi Deum, ijs quibus persuaserit, ansam praebens. Atque ideo venenum hoc, & perniciosi fati medicamenta paravit, ut omnia, quae modo dixi, latenter introducat, ut inanem ostendat esse prudentiam & fidem nostram, utque sinistram hominibus de Deo opinionem habere persuadeat.

Quod igitur in initio quoque circa Adam fecerat, velut invidia & livore percitum Deum calumniatus, sic & hic. Ibi enim tantum non, per ea quae hortabatur, sic dicebat: Sciverat, inquit, Deus quod aperientur oculi vestri, quodque sicut Dij eritis, & maiorem vobis invidit honorem. Nam etsi haec verba non addidit, dedit tamen eis ex his quae dicebat horum suspicionem. Et vide quaeso insigne maleficium: Inversa Dei sententia quum dixisset magna ipsis eventura bona non obtemperantibus ei, ut est, adpartio oculorum, & aequalitas Dei, eximiaque scientia, nequaquam addidit, quod malus esset is, qui eos ab his arceret, ne velut adversarius & hostis quispiam loquens excusare Deum videretur, sed persona consultoris, & eius, qui curam eorum haberet, assumpta, facilius malum illud consilium admitteretur. Id quod etiam contigit. Nihil enim aliud suis verbis volebat efficere, quàm ac si diceret, Discedite a deo qui vos condidit, lividus est, invidet vobis bona praestantiora. Sed haec aperte quidem verba nequaquam admiscuit. Haud dubie enim si suspicati fuissent, ipsum hostem esse, aufugissent. Caeterum omissis hisce verbis et occultatis, perniciosum hoc consilium introduxit.

Ad eundem plane modum etiam nunc, non ait qui = // A5v dem, discedite à Christo velut damnatis divinis praeceptionibus, (scit enim quod sua spe frustraretur) sed maliciose, videtur quidem vos in his relinquere, & indulgere vobis ad veritatem diversa vero via ignorantibus ab aeterna vos hac haereditate expellit: Haud secus atque si quis filium ingenium ac liberum, caeterum simplicem atque

à malitia extraneum, dextra retinens nequaquam expellat ipse quidem paterna domo, hortetur autem eum, uti committat aliquid, per quod velit nolit omnibus bonis paternis excidat. Non enim potest, non potest inquam fieri, ut is qui fato mentem accommodat, caelestia consequatur, imò fieri nequit, ut is gehennam suppliciumque subterfugiat. Iubet enim omnibus, ut pareant dogmatis, quae ex diametro cum Dei praeceptis pugnant. Siquidem deus dicit, Si volueritis & audieritis me, bona terrae comedetis⁶. Sin vero nolueritis, neque audieritis me, gladius vos devorabit.

Os enim Domini haec locutum est. Videsne quo pacto loquatur Deus, & cuiusmodi leges condant? Audi contra fatum quomodo loquatur, & contrarias introducat leges: atque illud discite, quod illa quidem à spiritu Dei dicta sint, haec vero quae fati sunt, à malo spiritu, & immiti quopiam daemone profecta. Dixit Deus: Si volueritis, itemque si nolueritis: dominos utique nos & virtutis & vitij faciens, atque in nostra voluntate constituens. At fatum quid ait? Quod fatale est, evitari non potest, quamvis velimus, quamvis huc omni studio incumbamus. Deus dicit: Si volueritis, bona terrae comedetis. Fatum contrà: Etiam si volueri = // (6A) mus, inquit, si datum nobis non sit, nihil hoc profuerit voluisse. Deus dicit: Si nolueritis aurem accomodare meis sermonibus, gladius vos devorabit. Contrà fatum: Etiam si noluerimus, inquit, fuerit autem nobis datum, omnino servabimur. An non isthaec dicit fatum? Quid igitur hac contentione manifestius, quid apertius hac pugna, quam usque adeo impudenter illi malitiae doctores adversus oracula Dei susceperunt?

Caeterum illud quod paulo ante dixi, quod daemones, itemque homines (qui alij daemones sunt) gentiles dico, haec suadeant & credant, nihil mirum. Quod autem vos, qui tam divina salutarique doctrina fruimini, hac contempta, ad illa non solum à ratione alienissima, sed perniciem quoque mentis habentia, concurritis, hoc plane omnium est gravissimum. Quid enim ad me attinet, etiam externos iudicare? Hactenus ad vos mihi sermo fuit, qui estis membra Christi, ecclesiae filij, qui in paterna domo erudimini, qui fruimini caelestibus decretis, qui denique tanto honore affecti estis. Propter hoc ingemisco, propter hoc & lugeo & lamentor. Vere enim lamentis dignum est, quando quispiam eo casu ceciderit, qui veniam nullam mereatur? Dic enim mihi, qualis venia esse possit, ubi Deus quidem

⁶ *l.m.*: Esa. 1.

definit, & daemones contradicunt & domesticis Dei, ea quae ab istis dicuntur, digniora fide esse videntur? Nequaquam enim rationes in praesentia movemus, sed hactenus impudentiam eorum, qui illis obsequuntur, ostendimus. //

(A6v)

Deus dicit: Proposui tibi ignem & aquam, vitam & mortem: utroque volueris extende manum. Daemon vero: Non est, inquit, in tua potestate extendere manum, sed necessitatis cuiusdam & violentiae: atque haec tibi digniora videntur, quibus adhibeas fidem. Neque interim illud animadvertis, quantum inter hos consultores intersit, quod ille quidem Deus sit: hic vero daemon: neque consilij distantiam expendis, quod illud quidem salutare sit, atque ad virtutem invitet: hoc vero prorsus diabolicum, ad peccatum & malitiam vocet. Denique non consideras, quae tibi à deo obvenerint, & item quae à diabolo: quod ille quidem usque adeo te dilexerit, ut pro te filium suum unigenitum daret, quo carius nihil erat patri: atque adeo nunc quoque diligit, ut te per apostolos suos cohortetur, atque pro tua salute nihil non faciat: Hic autem intantum te habuit habetque etiamnum exosum, ut in omnibus tibi hostis sit, hostiliaque moliatur, & non solum nihil ab sese dare quod usui sit, verum etiam ea quae divinitus accepisti, auferre contendat: et ab eis expellere. Deus, angelis quoque te voluit aequalem facere, hic autem & humi gradientibus viliores facit, & ut ea adorares contrà suasit. Ille, ad regnum coelorum atque alios honores te trahit, hic vero, eum quoque tibi invidit honorem, quem hic acceperas, neque prius destitit, quam ab eo te extraneum faceret.

Quod si dogmata ipsa discernere non valetis, quanquam sole quoque clariora sunt ijs, qui tardiores son sint, usque adeo & haec, nempe dei, manifestam prae se ferunt & virtutem & salutem, & illa, nempe diaboli, maliti = // (A 7) am: si tamen inquam non valetis ea discernere, saltem ab ipsis consultoribus discite, quid salutare sit, & quid noxium. Nam quo pacto non absurdum fuerit, erga res alias sic animatum esse (si enim medicus dederit cuiquam cibum, non curiose acquirere *, sed tanquam sanitatem allaturum suscipere, si vero veneficus quispiam & magus, non saltem vel curiosum agere, sed protinus ut mortiferum & nocivum aversari)

* anquirere.

erga Deum vero, ne hoc quidem uti medio? Quanquam tanto maior est inter Deum & daemonem, quam inter medicum & veneficum distantia, quantum nedum dicere, sed ne mente quidem & ratione consequi quispiam possit. Quomodo igitur non extremae dementiae est, ut ubi minimum quiddam inter eos qui cibum praebent, interest, non curiose disquiras, sed pro omni doctrina ipsam habeas personarum qualitatem, ubi vero tantum est inter consulentes discrimen, opus tibi sit ratione, ut discas quid salutare sit, quid noxium? Ne ita fiat obsecro, ne ipsis quoque irrationalibus simus à ratione magis extranei, sed resiliamus statim, neque aures accommodemus. Corruptunt bonos mores colloquia mala: & veniam consequuntur nullam ii, qui seducti fuerint. Nam qua de causa, dic mihi, si pestilentem morbosamque regionem videas, moram ibi facere formidas, etiam si infinita sint, quae te trahant ad illam commorationem, omnibus nimirum alijs corporis sanitati posthabitis: quando vero aliqui fuerint pestifero sermone pleni, & eo morbo, qui non corpus solum corrumpat, sed animam quoque perdat, & deteriorem viciosioreque officiat *, non absi = // (A 7 v) stis? Audi, inquit sapiens vir quispiam: Ne steteris, fuge, noli immorari, ipsam quoque brevissimam inter istos moram veritus.

Caeterum isthaec nemo existimet nos ita dicere, quasi vim dogmatum, quae apud ipsos sunt formidemus, sed quod infirmitati vestrae metuamus. Nobis enim gratia dei in fide fundatis, araneorum telis illorum scita debiliora videntur. Etiam si milies nostris auribus suas admoveant incantationes, tanto magis risui nobis sunt, velut qui in insaniam versi propria mente exciderint. Sed, ut dixi, vestrae infirmitati timemus. Non adversus omnes haec mihi dicta sunt, sed eos, qui iam dictis obnoxij sunt. Quandoquidem Paulus quoque omnibus antecellens, non doctrinam solum, sed adversus extraneos etiam pugnas verborum discipulo Timotheo commonstrans, inanitates vocum reiiciendas admonet ⁷.

Breve est tempus vitae nostrae, & exile viaticum salutis. Quod si ipsum breve tempus datum nobis ut aliquid quod usui sit futurum discamus, in supervacaneas, inutiles & noxias auditiones consumpserimus quando iam alterius nobis facultas erit, ut ea quae necessaria & urgentia sunt discamus? Nam si longum quoque fuisset, potissimum in ea totum quae utilia sunt absumptum oportuit, quando

* efficiat.

⁷ i.m.: I Timo. 6.

vero & pusillum & breve est, nonne extremae dementiae est, ipsam eius brevitatem in ea dogmata quae animam nostram corrumpunt absumere? Quid opus tibi est medicina? Noli vulnus accipere, ne tempus expendas in curandis ijs, quae ab alijs accipis & habes. Coacerva tibi quod sanum est è // (A 8r) divinis scripturis. Ac si quispiam accesserit, aliquid diversum dicens, obturato aures, confestim abscede, noli moram facere Etsi adversus imperatores advocata concione, nequaquam sustinuisses immiscere te consessui, velut ob communicationem audientiae omnino futurus in periculo, quando autem adversus Deum aliquid dictum, aut dogma plenum ipsius calumnia tractatum fuerit, non illico aufugies? non habebis odio linguam blasphemam? non impia obstrues ora? Et quo pacto poteris cum fiducia precari Deum, quum calumnijs in eum socium te praebeas? Ne ita quaeso fiat.

Haec mihi nequaquam adversus praesentes dicta sunt, immo potius ad praesentes quoque, nam & si vos obnoxii non estis, ijs tamen quoscunque nostis hoc modo * teneri, istis aliisque pluribus verbis obsistice, ut ab radicibus hoc mali evellatur.

Eveniat autem precibus sanctorum, & amicorum Dei (non enim tantum valent verba nostra, quantum fiducia deprecationis illorum) eveniat inquam, ut omnes nos, & quicumque ad plenitudinem ecclesiae faciunt, hisce malis liberati, cum fiducia coram tribunali Christi stare possimus. Cui gloria. Amen.

FINIS.

III

BESANÇON, Hs 599, blz. 261-265. (14 januari 1531) aan Johannes Ammonius Burgundionis.

Le. Am. Ioanni Ammonio Burgundioni. sal.

Arnoldus Oridryus iam dudum mihi pollicitus est, eruditissime vir, Ammonii cuiusdam Burgundionis (sic ille scripsit) non solum notionem, verum etiam suam mihi fidem obstrinxit, fore, ut quando in patriam sese reciperet ille, inviseret sibi cognomines huiusce regionis Ammonios. Equidem, ut verum fatear, & meam vicem agam, quando id ille videri vult tuo nomine pollicitus, non possum

* morbo.

non habere gratam, isthanc voluntatem; quanquam alioqui, si ad me deflectam oculos, nihil video causae, quor sese quispiam fatiget huius homuncionis visendi gratia: in quo nihil eximium, praeclarum nihil, imo nihil non e trivio *βορβορωδες* reperire liceat. Nec enim in me cerno aliquid eiusmodi, quale vel in Bracmanis, vel Gymnosophistis olim fuisse narratur a scriptoribus minime contemnendis: ad quos ille Tyaneus seu magus, seu philosophus Apollonius visendos relicta domo profectus fuisse scribitur Philostrato, eleganter quidem, sed quam vere, iudicium sit penes alios.

In Tito Livio historiographo lacteum eloquentiae fontem, iucunditatemque praecipuum usque adeo legimus admiratos fuisse nonnullos, ut ab ultimis Hispaniarum finibus venisse Romam unius hominis fama tractos eruditissimi viri scriptum reliquerint. Verum, quid simile in hoc Ammonio? Ne illud quidem, // (ut ad sacros veniam codices) quod in Salomone totus mundus obstupuit: ad quem Regina Saba ab ipsis terrae finibus perrexit, ut praesens illius audiret sapientiam, quam fama differente didicerat. Aut in Apostolo Petro, quem ut videret ipse quoque Paulus, vas electum, & instrumentum Christi peregrinorum conscendit post annos treis quam crediderat in Christum baptizatusque fuerat Hierosolymam, & quindecim dies apud illum mansit. Denique, legimus in historiis ecclesiasticis Gallicanum, postea martyrem Christi, e patritio & consule ad tantam sese deiecissee modestiam, ut minime suis ipse manibus gravaretur egentium lavare pedes, aquam manus abluturis infundere, languentibus quibuslibet sollicitate ministrare, assidere, consolari, caeteraque id genus humanitatis officia sedulo praestare: quibus adeo factis plerosque omnes in sui traxit admirationem, ut ab ortu solis pariter & occasu certatim ad tam inauditam tanti viri modestiam coram suis oculis contuendam venirent. Sed quid horum omnium tandem in hoc Ammonio deprehendere poteris, ut non iniuria quispiam dicat eius gratiam visendi vel duos e recta pedes esse divertendos? Nihil profecto, mi Ammoni. Hem praedico, audin' nihil horum, neque quicquam simile deprehendes. Quae nunc itaque Pallas isthuc tibi in mentem misit, ut ea te promissione volens lubensque obstringeres? An forte non Pallas quaequam, sed dea illa, quae Homero dicitur *ἄστος* (1) ¹, Vergilio Fama ²? Fama (inquam) malum, quo non aliud velocius ullum Mobilitate viget,

¹ ἄστος, ἄττα.

² i. m. : Eneidos 4.

viresque acquirit eundo, & caetera quae nosti. Si id est, illud quoque quod idem clarissimus poëta paulo post subiecit attendere debueras: Tam ficti pravique tenax quam nuncia veri. Ipsa quidem nescio quibus exordiis nata, mira vanitate in immensum attollens omnia, suis me preconiiis adeo non honorat, sed onerat, ut nihil minus quam tueri possim quod imponit. Atque haud ignoro quibusdam ita videri pulchrum digito monstrari, & ticier, hic est, ut totis huc viribus incumbant, omneis nervos intendant suos // ut principibus viris placeant. Caeterum nobis monachis ab omni theatro mundi semotis, aliud iter ostenditur, & numquam non ad aureis occinitur illud divi Bernardi: Ama nesciri. Et ut Basili Magni verbis abutar in epistola quapiam ad Maximum, ni fallor, philosophum, *τὸ λαθεῖν βιωσαντες, ἐπὶ τοῖς πρώτοις τῶν ἀγαθῶν ἄγομεν*. Sed non potes, inquis, ut maxime velis latere. Quid ita? Iam aedito libello per typographum nomen tuum publicus legitur. Hoc est, mi Ammoni, hoc inquam est, quod me pessime urit. Valebam meo Maecenati, studiorumque meorum singulari patrono: quem ipsum tamen mihi iampridem fata tulerunt, volebam dico, veluti per transennam demonstrare non omnino aut frustra aut inaniter opera me dedisse graecanicae linguae, ut hominem alioqui suapte natura satis propensum, ad benemerendum de bonarum literarum studiosis magis accenderem. Hac de causa verti Chrysostomi sermunculum de fato & dei providentia, qui potissimum inter alios mihi tum temporis arridebat. Quem quum ille non sine voluptate (ut volebat videri) legisset, dissimulare nequivit, nec intra domesticos tenere parietes. Extulit, passim quibuslibet obviis communicavit' ne dicam an obtrusit nescio. Hoc certe factum est, quod factum nollem: & habeo penes me expostulationem satis, imo plus satis liberam, qua cum illo iurgatus sum, quod non solum imprudente me, verum etiam acriter antea reclamante, ad quorumdam suasiones mihi non perinde bene volentium typographo dedisset evulgandum. Et erat ille quidem dum viveret, imo etiamnum vita defunctus, qui omnium eruditorum literis celebraretur, longe dignissimus, homo divitiis potens, sed pietate multo potentior. Quem enim ille vidit egentem, cui non statim affuit? Quem verae studiosum eruditionis, quem sua largitate non sustentavit? Quis ante eum nudus venit, & sine vestimento discessit? Cui unquam illius auribus opploranti lachrymas simul & opem // nihil contactus non contulit? Erat itaque dignus, cuius ad posterum nomen doctorum hominum libris transmitteretur. Sed quis non videat plane ridiculum fuisse si

id tantillo, vix quaternione futurum credere in animum induxissem? quem ut quispiam male feriat legere dignetur vix opinor impetrari posse. Quid quaeris? Pessime mihi, meaeque famae consultum est hoc facto: quod ita me Christus bene amet, non uno nomine mihi factum displicuit. Ut enim illud sileam, quod typographus non admodum fidam excudendo operam praestitit, sed suo solens more nonnulla subvertit: multum, pro multam, in calce epistolae: deinde pagina octava, pro anquirere, acquirere: & paulopost, officiat, pro efficiat: & in fine sermunculi, modo, pro morbo ponens: sed ut haec omittam, si vel somniassem fore, ut cuiusquam (non enim dicam mea) temeritate prodiret in vulgus, primum, maiore cura fueram singula quaeque verba expensurus, nequid delicatissimis huius aetatis auribus non ad unguem dedolatum accideret: deinde, eadem opera reliquos etiam quatuor eiusdem argumenti logous versurus fueram, ne quid desideraretur: postremo, primam huius ingenioli faeturam, iudicium passim eruditorum hominum subeuntem, auctario quopiam lenocinii vice addito commendassem, ne male mihi verteret, ac in primo statim limine in publicum progressurus impingerem. Haec et alia ferme habent me hac in re perquam male, si qua posset emendari, id quod optare magis in proclivi fuerit quam efficere. Et tamen, si superis placet, quum sedulo quaererem, qui factum esset, ut isthic (Lovanij dico) meum nomen noscigaretur, quid' ve hunc Ammonium tibi tantopere commendasset, ut te cupido ceperit propius cognoscendi hominis alioqui prorsus ignoti, me quidem puderet scribere quid responderint amiculi, aliis in rebus haud quaquam vani, quod dum in sinum (quod dicitur) expuo meum, penitusque vires dimetior meo pede meas, nihil eorum, quae plus satis larga manu tribuere videbantur, agnoscerem. // In illum tamen in primis Chrysostomi sermunculum causam referebant. Quid hic dicam, mi Ammoni? Prorsus hiscere nequeo. Demiror qui factum sit ut ille tantopere placeret, si vere tamen placuit, quum mihi autori tot nominibus displicuerit, ut etiamnum me pudeat (ex animo loquor) eius meminisse. Optarim ita prorsus abolitum, ut ne usquam existeret. Si scire lubet, quam nihil sum, quamque hic fama nugas egerit haud quaquam recuso, quin Oridryi nostri fidem liberae, & vel obiter Ammonium invisas. Aut si hoc nimium est, roges licet Carolum meum, tuum, imo verius nostrum lepidum profecto congerronem: quem iamdudum, opinor, tantilli piget itineris, quod eadem fama ductus nostri causa mensus & remensus est. Is meae exiguitatis abunde magnus & ἀξιόπιστος testis erit, apud

te quidem. Ei homini comites ad te hasce dedissem literas, si non antevertisset abire quam credideram. Quem mihi quaeso plurimum salutes, & commonefacias officii, quod abiens in se se recepit! Sua fide abs quopiam isthic bibliopola Commentaria Budaei, quae tantopere mihi commendavit, sumpta, mittat ad me, ego precium statim fecero numerari. Aut si qua id nequit occasione, scribat mihi precium, ego cum primo quolibet nuncio isthuc afferri curavero. Mittat autem quidquid est missurus ad Oridryum, is facillime ad me. Bene te valere percipie, Optime Ammoni, & in Christo plurimum dilecte, qui te vel parem vel superiorem quoque Claudio Cantiuunculae, tuo (ut audivimus) seu patruo, seu avunculo nescio, faciat, in iuris, omniumque bonarum disciplinarum peritia. Habes epistolam ut plus satis loquacem, ita non admodum, metuo, gratam. Quam equidem quin optime iure damnes nihil recuso, modo hunc erga te animum probes. Rursus benevale.

E Sylva nostra Cartusiana postridie Idus Januarii. Anno 1531.

IV

BESANÇON, hs 599, blz. 305-309. (20 Maart 1541).

Brief van L. A. aan Gerardus Kalckbrenner, prior der kartuis te Keulen.

L. Am. Venerabili patri D. Gerardo Priori domus divae Barbarae ordinis Cartusiani prope Coloniam Agrippinam. S.D.

Accepi libellos, Venerande Pater, plane pios omnes, quos ad me misisti: e quibus amoris divini igniculus, etiam si sopitus sit, facillime redaccendendi possit in animo legentis. Habeo gratiam sane quam possum maximam. Atque utinam eae mihi facultatis vires adessent, ut aliqua ex parte referre liceret: tametsi persuasum mihi est, unum illud in hisce muneribus te spectasse, ut occasionem mihi dares proficiendi in charitate dei & proximi: neque ullam a me morari gratiam: sed solidum a deo expectare praemium, apud quem nequit esse sine fructu, quicquid illud est, quod ipsius respectu erga proximum recte pieque fuerimus exequuti. Precor itaque Christum, qui dives est in misericordia erga omnes, qui ipsum synceriter invocant, ut plenam tibi mercedem, vice paupertatis & inopiae meae, rependat. Profecto mirum in modum me reddidit affectum erga synceram pietatem, domini Joannis Lanspergii librorum lectio: tam illa, qua Daniele vestrum, imo quemlibet ad veram sui mortificationem conari volentem, luculenter instituit: quam ea, qua Agonem

Christi triplici enarratione prosequitur. Pharetram divini amoris eodem autore, Contemplationes Idiotae, deque imitatione Christi (qui libellus nihil refert, cuius cuius sit, quum sit bonus) praeterea divi Augustini preces, tametsi saepius ante legeram, ipsa tamen repetitio infructuosa non fuit, neque post quantumlibet saepius iterata futura est. Quid dicam de sermone d. Joannis Damasceni, de agenda cura pro vita defunctis? Illud profecto, quod quum sit res optima, & adversus errores huius aetatis plurimum profutura, ipsum tamen interpretis nomen fronte praelati, summe displiuit. // qui postea in tam nepharios probrososque delapsus errores, nemini vere pio citra execrationem nominari potest. Profecto pervelim fecisset hic aliquis, quod apud Lacedaemonios¹ olim veteri more factitatum legimus: Apud quos si probam aliquam, atque ad reipublicae salutem pertinentem sententiam dixisset aliquis vir improbus, ea approbata, repudiatoque autore, iusserunt eandem probi cuiuspian viri (velut ab ipso reperta) voce proferri: ne improbus ille iactaret eam civitatem ipsius usam fuisse consilio. Itaque sublato interpretis huius libelli nomine, alium quemlibet melioris notae cuperem substitutum. Sed tamen utcunque hoc habet. Illud certe poterit exemplo ceteris esse, ut nemo sibi fidat, sed de sua quisque imbecillitate trepidet: magisque perpetuum Christi favorem conciliare sibi contendat, citra cuius opem nihil in humanis animis stabile esse potest. Itaque qui stat, videat ne cadat. Ecce vir ille praeclare doctus, optime cum Ecclesia sentiens, post a religione pariter atque unitate catholicae Ecclesiae tanta pertinacia tam faede desertorem egit, ut totius prope Christianismi fundamentum, rectaeque fidei rationem convellere sit conatus. O terribilem deum in consiliis super filios hominum. Quis non trepidet? Quis de se non diffidat? Et reliquit ille perniciose perfidiae suae semina, quae nonnulli mira dicendi arte suscitare moluntur. O superi, talem terris avertite pestem. His libellis accessit Georgii Wicelii elegans plane patrum veteris testamenti exemplorum, tametsi brevis concinnatio. Cuperem fieri certior, si vir ille praeterea quippiam in lucem aedidit. Postremo, ne quicquam tuorum munerum omittam: misisti Homulum quoque, comoediam sane piam, tametsi non perinde comice conscriptam: ut alio potius nomine videatur aedenda fuisse quam comoediae. Nam leges comicorum nequaquam studuit observare,

¹ *i.m.*: Apud Spartanos ait Val. maximus. Mos Spartanorum in sententia civis improbi.

quum satis alioqui commode potuisset. Ea enim, quam sibi sumpsit, materia, ab hoc scripti genere non admodum abludit : si paulo plus adhibuisset diligentiae circa catastrophem, postremumque actum. Sed quid agimus? Nihil est ex omni parte tam absolutum in rebus potissimum humanis, ut nusquam sit, quod desiderari queat. Nam alioqui solius Dei perfecta sunt opera : in quibus ne Momus quidem (ut dicere solemus) quod carpat, licet oculatissimas, invenire possit. Post haec accepi epistolam quoque tuam, // in qua illud modestiae insigne demiratus sum, quod tam grato susceperis animo meam admonitiunculam, de prestanda in rebus, quae nusquam non occurrunt, adversis fortitudine. Et quis ego sum, aut etiam quid ego, ut animo tam prono admittas id quod obiter in mentem mihi tum venerat, quum ad te literas dare voluissem? Habuit profecto semper habetque etiamnum Christus sui imitatores, qui ab ipso didicerunt, quod mitis sit & humilis corde. Nam etsi ego te aetate non nihil antecedo, tu tamen & prudentia & usu rerum, praeclarisque aliis virtutibus, multis Ammonium parasangis diu longaque praecuristi. Ego nihil addubitabam, quum illa scriberem, quin eadem tibi multo studio meditata ad manum, & in numerato forent, multoque efficacius praesentiusque quam ego dicere possem. Et tamen etiam gratias agis. O pectus ab omni insolentia fastus alienum. Quis autem vere pius non egre ferat, imo sibi vitam prorsus acerbam non esse putet, si ad aetatis huius nostrae mores, plane deploratissimos deflectat obtutum : in quam, velut in feculentam aliquam onerariae navis sentinam, fluctu penitus decumano, omnium praecedentium temporum sordes, malorumque colluvio irruisse videntur? Quid omnium calamitatum legimus in historiis, superioribus ab aevo condito temporibus accidisse, quod nos cum ipso (ut dicitur) horrea vel non perpetiamur ipso vel alios perpeti fraterna charitate doleamus? Non ingrediar altius singulis recensendis, quae res profecto non est angustiis epistolae coarctanda, sed ingens requirit volumen, ut pro merito tractetur. Sed illud unum, quod in epistola quoque tua commemorasti, si quis accuratius excutiat, non statim mortem prae vita putet eligendam, si ita sinat Christus, & obvia misericordia exeuntem dignetur excipere? Videmus divini cultus interitum, concultationem cleri, animarum iacturam, sacramentorum contemptum, Ecclesiae simul ordinisque faciem misere deformatam : videmus inquam ista, & ingemiscimus secundum Apostolum, gravati : cupimusque peregrinationem hanc (quis non?) feliciter potius finire, quam videre mala gentis nostrae, & sanctorum.

Atqui eadem, si paulo defixioribus mentis luminibus introspeciamus, contemplemurque pulcherrimum divinae dispositionis ordinem : secundum quem omnia in numero, pondere, // et mensura, illa incomprehensibili sapientia sapientissima digessit, nequaquam poterimus, opinor, ita nostra deplorare, quin vicissim mirabilem rerum humanarum seriem, inerrabili modo sibi connexam concatenatamque summis laudibus extollamus : dicentes illud Psalmistae : Quam magnificata sunt opera tua Domine, omnia in sapientia fecisti. Quum enim nemo dubitet, vel nomine tantum Christianus, deo omnia esse praesentia : nihilque ei vel praeteritum esse vel futurum : videbat (ut humano more dicam) nostra haec vere calamitosa tempora, non minus aspectu praesentissimo, quam illa vel superiora, vel posteriora aurea secula, quum mundum initio fabricaretur, & in eo hominem, veluti dominum futurum, cui omnia ista inferiora subijcerentur, suis tantum non manibus formaret : videbat inquam, neque piguit eum tamen creare, quem ipsum, ipsiusque posteritatem praevidebat in hasce calamitates sua culpa delapsuram : quum illud etiam constet, nihil ab illa infinita bonitate conditum, nisi mera gratuitaque benignitate : tantum abest, ut quisquam descendat in hanc usque blasphemiam, ut odio malitiaque (animus horret dicere) quae nullo pacto esse possunt in Deo, quicquam fecerit. Quum ergo haec ita sint, quis dubitet eundem facillime & scire & posse quum volet e tantis malis, quibus undique praemimur elicere bonum : quod non solum nobis gementibus in salutem, verumetiam cedat ipsi in gloriam? Ne ergo malorum taedio despondeamus animum sed potius constanti fide perseveremus in hoc corporis praesidio tantisper dum summus Imperator, qui nos in eo constituit, cuiusque interim stipendia meremus, missione mdare, & ad feliciora transferre dignetur : ne desertores ab eo iudicemur, congiarioque olim fidelibus militibus promisso, nosmetipsos fraudemus. Illud potius omnibus vere piis agendum, ut unusquisque secundum prophetam ², ascendat ex adverso, opponatque murum pro domo Israel, & et stet in praelio in die domini : ne contingat illud, quod Esaias ³ conqueritur. Vidit, inquam, dominus, quia non est vir, & aporiatus est, quia non est qui occurrat, etc. Si enim primum tollantur // e medio viri gementes & dolentes super cunctis abominationibus quae fiunt in civitate, qui signum Thau in fronte signatum portant, quid deinde fiet de

² *i.m.* : Ezec. 13.

³ *i.m.* : Esai. 59.

reliquis⁴? De iis inquam, quid fiet, qui vel ignorant, qua de causa miseri sunt: vel non sentiunt, (malis ipsis ita invalescentibus, ut etiam mali sensum ademerint) quod vere miseriis omnibus circumplectantur? Haec apud te Venerande Pater, fortasse pluribus quam par est, philosophari in praesentia mihi visum est: ut occasionem tibi vicissim pro me, meique similibus intercedendi apud clementissimum patrem nostrum celestem suppeditarem: ne nos deserat in tempore malo, magis autem nos reconciliet sibi, & per Christum faciat pacem. Interim vero congemiscamus, more turturum & flagellantis domini manum servi inutiles humiliter sufferamus omnes: donec respiciat de coelis, & misereatur nostri. Paternam charitatem tuam quam commendatissimam esse cupio Jesu Christo, cuius livore & vulneribus nos omnium nocentissimi sanati sumus. Bene vale. Vigesima die mensis Martij Anno 1541.

⁴ *i.m.*: Ezech. 9.

B. Vulcanius Brugensis Hoogleraarambt, Correspondenten, Edita

door

Alfons DEWITTE

(Varsenare)

1. Vulcanius hoogleraar en secretaris aan de Leidse universiteit. 1581-1614

Bonaventura Vulcanius (De Smet, 1538-1614), op 1 februari 1578 door Burgemeester en Curatoren tot hoogleraar in het Grieks en het Latijn benoemd, met een wedde van f 400¹, kwam in 1581 te Leiden in functie. Tegen 21 maart van dit jaar vroeg hij de professie van de *Griexe ende Latijnsche spraecken* te mogen aanvatten. De curatoren zonden hierop een brief aan de Kerkraad der Waalse gemeente te Antwerpen om na te gaan of hij van *eerlicke ende loffelicke name ende fame* was². Op 13 juni 1581 kreeg Vulcanius een getuigschrift tot de Antwerpse Kerk te behoren, en er de leiding van het Gymnasium te hebben opgenomen met de beste resultaten³. Een

¹ P. C. MOLHUYSEN, *Bronnen tot de Geschiedenis der Leidsche Universiteit*, dl. I, blz. 6. Recente publicaties over B. Vulcanius: A. DEWITTE, *B. Vulcanius en Philips Marnix van St. Aldegonde, 1577-1606*, en *Album A. Schouteet*, Brugge 1973, blz. 57-74; A. DEWITTE, *Peter en Bon. De Smet, 1503-1571, HEmul*. Brugge 1978 (dl. CXV), blz. 17-42; A. DEWITTE, *B. Vulcanius Brugensis. A bibliographical description of the editions 1575-1612, Lias VIII* (1981), blz. 189-201.

² P. C. MOLHUYSEN, A.W., blz. 86'.

³ *Id.*, blz. 88'; zie tevens de akte uitgaande van het Stadsbestuur te Antwerpen, SAA, *Schepenbrieven* 1581, MN, dl. II, fol. 720.